

[Erdélyi Magyar Adatbank]

NÉMETHY IMRE

FEJEZET
ERDÉLY JOGTÖRTÉNETÉHEZ

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Vákát oldal]

FEJEZET ERDÉLY JOGTÖRTÉNETÉHEZ

Irta NÉMETHY IMRE

I.

„Erdély a mohácsi vést követő politikai viszonyok kényszerhatása alatt megszűnően Magyarországnak kiegészítő része lenni, – ami addiglan kezdettől fogva folyton volt – előbb, mintegy másfél évszázadon át, mint az anyaországtól teljesen elkülönült önálló állam, majd megismét másfél századon keresztül, mint a Koronának közvetlenül alávetett tartomány folytatta életét.” Dr. Óvári Kelemen és dr. Kolosvári Sándor írják ezeket a szavakat a Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) milleniumi emlékkiadásának az 1540–1848. évi erdélyi törvényeket tartalmazó kötetében.¹ Ekként nem csak a különálló erdélyi jognak két egyenlő időtartamú szakaszát határozzák meg, hanem megvonják a határvonalat az önálló Erdély keletkezését megelőző és Erdély, mint a koronának közvetlenül alávetett tartomány megszűnését követő időszakok tanulmányozásához is.

Erdély jogtörténetének tárgyalásánál mindezeknek az időszakoknak a vizsgálatára szükség van. A mohácsi vést követő viszonyok kényszerhatása alatt keletkezett önálló Erdély létrejöttének körülményei magyarázatot találnak területének és népességének a magyarok honfoglalásától kezdve kialakult földrajzi és politikai viszonyaiban. Az 1848. év meghozta az uniót a magyar királlyal, de nem törölte el azokat a hatásokat, amelyek a három évszázadon át különálló életet élő Erdélyben jogi jelentőséggel érvényesültek. A magyar génusznak nagy vesztesége lett volna az, ha ennek a három évszázadnak nem maradtak volna jelentős nyomai a magyar jogfejlődésben 1848 után is a világháborút nyomon követő összeomlásig.

Az a változás, amelyet Erdély népességében és területében a trianoni szerződés okozott, szintén számolt a jogi szabályozás új rendje szempontjából az életviszonyokat ezernyi meg ezernyi szállal átszövő korábbi jogfejlődéssel. Erdély jogtörténetének tanulmányozása során mégsem lehet ennek a legutóbb említett időszaknak jelentősége. Vele

foglalkozni nem jogtörténeti, hanem az élő jogot tárgyaló tanulmány feladata. A jogtörténet utolsó határpontját az elmondottak alapján szabatosan lehet meghatározni azzal az időponttal, amikor a magyar állam fenhatósága Erdélyben megszűnt. Ez az időpont a trianoni szerződés hatálybalépésének napja: 1921 július 26-a.

A fentebb megjelölt időszakok közül ez a tanulmány a középkori Erdély szempontjából jelentősnek tartott jogtörténeti adatokkal foglalkozni. A most megjelölt időszak majdnem pontosan fedi azt az időszakot, amelyet előbb az önálló Erdély keletkezését megelőző periódusként jelöltem meg. Időrendben is első hely illeti meg. De tanulmányozására indított az az érthető körülmény is, hogy ezzel az időszakkal összefoglaló tanulmányok sokkal kevésbé foglalkoztak, mint az önálló Erdéllyel.

II.

A fentebb kifejtettek alapján fölösleges bővebben hangsúlyozni a középkori szoros kapcsolatot az erdélyi részek és a magyar királyság egyéb részei közt. Ennek a kapcsolatnak a következtében a középkori magyar királyság általános jellemzéséből kell kiindulni.

A magyar királyság formája megalapításakor és az azt követő két évszázadban a patrimonialis királyság volt. Azt jelenti ez, hogy a király országában részben politikai, részben magánföldesúri hatalmat gyakorolt ugyan, politikai hatalma is azonban magánföldesúri hatalmának mintájára érvényesült; másszóval tehát a patrimonialis királyságot úgy jellemezhetjük, hogy abban az uralkodó országát úgy kormányozza, mintha az patrimoniuma volna.

Ilyen kormányforma keretében Szent István, nagykiterjedésű birtokain, megalkotta a vármegyei szervezetet. Ez a szervezet elsősorban a király magánföldesúri hatalmának, a királyi magángazdaságnak céljait szolgálta, de emellett – társadalom és állam, közjog és magánjog fogalmainak akkoriban egybefonódása révén – egyúttal a király politikai hatalmának, tekintélyének is hordozója és az ország védelmére szolgáló intézmény is volt.

Az országnak azokban a részeiben, amelyek nem voltak Szent István birtoka, sokáig fennmaradt a nemzetségi birtokközösség. A nemzetségek birtokai a királyi vármegyék területei között húzódtak el és rájuk a vármegyék élén álló várispánok hatásköre eleinte csak a honvédelem bizonyos vonatkozásaiban és egyébként is annyiban terjedt ki, hogy a várispánok valószínűleg kezdettől fogva közreműködtek a nemzetségtagokat (szállásbirtokosokat) is terhelő regálejvedelmek és egyházi tized behajtásában, az egyház és a nemzetségtagok közt támadt ellentétek elintézésében, ítéleztek a nemzetségtagoknak önszántukból eléjük vitt

ügyeiben, eljárak a királyi hatalom és a közbéke ellen irányuló támadás esetén, továbbá a királyi vármegyék igazgatásával kapcsolatos olyan gazdasági ügyekben, amelyek a dolog természete szerint érintették a nemzetségek életét is (állatkereskedelem, főleg a határokon).

Egyébként a nemzetségek és birtokaik eleinte nem voltak a várispánoknak alávetve és nem lettek a Szent István alapította vármegyei szervezetnek része, de nem lett eleinte a vármegyei szervezetnek része a királyi udvar ellátását szolgáló udvari gazdaság, továbbá az ország határaihoz közeleső nagy terület sem. Az első, melynek élén a palatinus comes (nadvorzsupan, nádorispán) állott, a királyi udvar ellátását, a másik – határispánok alatt – a határvédelmet szolgálta. Meg kell említeni végül, hogy a királyi vármegyék ispánjai működési körének megszervezése eleinte igen szoros kapcsolatban volt az egyházi hatalom szervezésével is, ugyanakkor azonban az egyházi hatóság már kezdettől fogva jelentősebb szerephez jutott a nemzetségek és a vármegyéken eredetileg kívül álló más területek életében, mint a vármegyék ispánjainak joghatósága.

Az az átalakulás, amelyet Szent István államszervező munkája megindított, utóbb közjogi irányban haladt tovább. Az ország belső erejének és a királyi hatalom közjogi jelentőségének fokozódása, az állandó megtelepülés irányában mindjobban fejlődő népmozgalom, továbbá az ország népességének polgárháborúk ellenére is bekövetkezett lassú szaporodása a vármegyei szervezeten eredetileg kívülmaradt gyeplőn túli országrészekben is a vármegyék megszervezését eredményezte. Ezt a munkát – a tizenegyedik század utolsó negyedében és a tizenkettediknek első másfél évtizedében – Szent László és Kálmán királyaink fejezik be.²

A fentebb vázoltak alapján bővebben szemügyre vesszük a hatalom szervezését a fiatal magyar királyságban, azokban a vonatkozásokban, amelyek a Királyhágón túl eső részek szempontjából jelentősek. Idetartoznak – a vármegyei rendszert tükröző és már érintett várispánságokon felül – egyfelől a határvédelem céljait szolgáló határispánságok, másfelől a hercegség (ifjabb királyság) intézménye és a vajda hivatala, amire csak röviden kívánok alább kiterjeszkedni.

III.

A magyarok már a magyar királyság megalapítása előtt belátták a jól szervezett határvédelem szükségét. A 933. évi nagy csatavesztés hatása alatt Zsolt vezér a Fertő vidékére védelmül besenyőket telepített.³ Nemcsak ez a telepítés függ össze a határvédelemmel, hanem – mint azt Paulernél olvashatjuk⁴ – a Moson, Sopron és Vas vármegyei határ-

gyepük és kapuk felállítását is ilyen okra lehet visszavezetni; nevezetesen a 955. évi augsburgi csatavesztésre és a német Ostmarknak ezt követő újjászervezésére.

Tagányi Károly⁵ említi II. Konrád német császár káplánjának azt a feljegyzését, hogy a császár 1030-ban nem volt képes betörni a magyaroknak folyókkal és erdőkkel megerősített országába és kiemeli ezzel kapcsolatban, hogy az országot a XI. században „az elárasztásra berendezett, gázlóknál pedig erősen védett folyók és a folyókhoz csatlakozva a határerdőség gyepűinek (indagines) kapukkal (porta) ellátott szakadatlan vonala” volt hivatott külső ellenséggel szemben megvédeni.

Jellemzi az ekként kialakult határőrvidéket, hogy „tulajdonképpen határainkon túl, volt még egy másik, külső határunk is, melynek lakatlan területe országválasztó köz gyanánt szolgált a szomszéd országokkal szemben és melyet, mivel a belső határ a gyepűn túl feküdt, gyepűelvének (ultra indagines) hívtak. E gyepűelvék... melyekről utóljára 1511-ben van szó, olyan pusztta vagy elpusztított, vagy a pusztulásnak leginkább kitett területek voltak, melyeken már emiatt is, a mögötte lévő királyi megyéknek sok ideig semmiféle befolyásuk nem lehetett, hiszen még egyházi hovatartozásuk is sokáig annyira bizonytalan volt, hogy hosszadalmas pörökbe került, amíg azt tisztázni tudták. Itt első sorban annak a katonai szempontnak kellett irányadónak lennie, amely megkövetelte, hogy mind a külső, mind a belső határok, a gyepük, úgy, mint a gyepűelvék nem különböző, de egyazon határvédelmi szervezetbe, az ott alkalmazott határvédők és előljáróik alá, tartozzanak. Mert mentül inkább rászorult akkor az ország az effajta határvédelemre, annál inkább nélkülözhetetlen volt e védelem egységének intézményszerű biztosítása...”⁶

„Régi határvédelmünket” – folytatja Tagányi Károly – „jól el lehetne képzelni annyi külön határőrispánsággal és alája tartozó őrséggel, ahány szomszédos ország volt.” Hogy azonban ez csakugyan így volt-e, ezt Tagányi Károly a fennálló kevés nyomból nem tartja eldönthetőnek. Megállapítja ellenben, hogy az „egyes határőrvidékek... határispánok nélkül is, különálló szervezeteket alkottak, sőt, mint a besenyők és *székelyek* előljáróiról határozottan tudjuk, még ispánjai sem hiányoztak. Az ilyen határőrségekre nézve tehát közömbös volt, hogy egyáltalában van-e szükség valami főfelügyeletre, vagy, hogy azzal kit bíz meg a király. Ha csakugyan volt megbízás, akkor az e korban úgymint inkább személyes jellegű, mintsem intézményszerű lehetett. Ugyanazt a határőrvidéket, vagy olykor többet is, hol az egyik, hol a másik határmegye rátermettebb ispánjára bízhatták, sőt külön kiküldöttekre, hadvezérekre is, főleg ha háború volt kilátásban. A huzamosabb tapasztalat döntötte el aztán – fejezi be fejtegetéseit a most idézett összefüg-

gésben Tagányi Károly –, hogy melyik eljárás volt a célszerűbb s melyiknek lehetett több kilátása arra, hogy intézményszerűbbé váljék és hogy bizonyos határörvidék főfelügyelete melyik király megyeispánját illesse állandóbban.”

A most közölt idézeteken felül Tagányi részletesen foglalkozik az árpádkori országos határvédelem kérdésével a „Magyar Nyelv” 1913-i évfolyamában „Gyepü és gyepüelve” cím alatt megjelent cikkében, ahol nyelvtudósaink figyelmét hívja föl Pauler, Nagy Gyula, Karácsonyi, Sebestyén és Thallóczy idevágó dolgozataira, összegezi az idevonatkozó kutatásoknak általános érdekű eredményeit, összekötetésbe hozza azokat az újabbkorszaki fejleményekkel és hadi berendezésekkel, ki-kitér a szomszéd népeknél található hasonló intézményekre és összeállítja mindazokat a magyar, német, szláv és oláh helyneveket, melyek az ősi magyar országos gyepüvédelem körébe többé vagy kevésbé belé tartozhattak, s annak emlékéért fenntartották. Igen tanulságosak a most tárgyalt körben Tagányinak Erdélyi Lászlóval való tudományos vitája során a Történeti Szemle 1916-i évfolyamában írt azok a fejtegetései is,⁷ amelyekre fentebb még nem terjeszkedtem ki. Az ország határait őrző bessenyőkről és székelyeikről itt elmondottak érdekesen tüntetik fel ezeknek a népeknek helyzetét a magyar határvédelemben. Ezzel kapcsolatban érdemes Váczi Péternek a jobbágyfiúkra, a szepesi tíz lándzsásokra, a sagitariusokra, továbbá ugyancsak a székelyekre és bessenyőkre vonatkozó fejtegetéseire⁸ is felhívni a figyelmet.

Mindezzel ehelyütt bővebben nem foglalkozhatom ugyan, Tagányi Károlynak néhány jellemző megállapítását azonban még idéznem kell: „Az örök és a királyi megyék közti külső kapcsolat” olvassuk Tagányi Feleletének 427. oldalán – „leghamarább abban jutott kifejezésre, hogy a király egy határörvidéket a mögötte s hozzá legközelebb fekvő királyi vár és megye comesének – ispánjának – hatáskörébe utalt. De hogy ez aztán miben nyilvánult, azt majdnem könnyebb elképzelni, mintsem arra adatot találni.” Általában mégis úgy látja Tagányi Károly ezt a kérdést, hogy a vármegyék ispánjainak bíraskodása és intézkedő hatalma a határörvidékekre mindjobban kiterjedt és egyfelől ezek, másfelől pedig a vármegyék között mind több és több kapcsolat keletkezett. Legerősebb volt ezek között a kapcsolatok között, hogy az örök őrnagya (maior speculatorum) számos adat szerint, amelyek közt az 1262–3. évekre vonatkozó Trencsén vármegyebeli adat a legrégebbi, a vármegye tisztviselői közé, annak tisztikarába is felvétellett.⁹

Mindezeknek az adatoknak a figyelembevételét után Tagányi a következőkben összegezi a határörvidékek helyzetére vonatkozó állásfoglalását: „Az egyes határörvidékek a hozzájuk legközelebb álló királyi vármegyékkel együtt, kifelé egységeseknek mutatkozhattak. Ámde a

valóságban ez a kapcsolat mindig csak külső és közvetett maradt. Az örök ugyanis csupán közvetve, a comes és őrnagyjaik révén kapcsolódtak a királyi vármegyéhez, de abba közvetlenül különálló szervezetük, foglalkozásuk, rendi állásuk miatt, soha be nem oszthatattak. Ellenkezőleg az örök szervezete, személyi és rendi állása, szabadsága és kiváltságai, foglalkozása és területe mind egyformán változatlanul és épen maradt, a királyi vármegyék minden beleszólása nélkül. Csupán királyaink voltak azok, kik az időnkint szükséges reformok és újjászervezések dolgában közvetlenül intézkedtek és az egyes királyi vármegyékhez való tágabb vagy szűkebb kapcsolatukat a helyi és más adott viszonyokhoz képest, időről időre megállapították.¹⁰

Erdély jogfejlődése tanulmányozásának a középkori magyar határőrvidékről általában szóló adatok figyelembevételével – amire legalkalmasabbnak Tagányi útmutatását láttam – fontos kiegészítő része. Jellemzők ezek az adatok a fentebb elmondottakból önként következő tanulságokon felül abból a szempontból is, hogy a patrimoniális királyság korszakában formaszzerű szabatosággal még ki nem alakult jogi fogalmak és jogi rendezés következtében a decentralizált államigazgatás világi részeinek főorgánuma, az ispán miként válhatik a határőrvidéknek is főtisztviselőjévé anélkül, hogy ezzel vármegye és határőrvidék szoros közigazgatási egységbe olvadna össze. A szállásbirtokosok és a királyi vármegye, illetőleg ispán kölcsönös kapcsolatai más vonatkozásban mutatnak hasonló képet. Ezzel itt nem foglalkozom bővebben. Már idézett jogászegyleti értekezésem a kérdésre közelebről kiterjeszkedik.

Differenciáltabb állami és társadalmi életben az egység és különállás mindenesetre sokkal kibékíthetlenebb ellentétben állana egymással, mint az Árpádok Magyarországon állott. Az a katonai határőrvidék, amelyet a török hódoltság megszűnése után a Habsburg-házból származó királyaink szerveztek meg Magyarország ősi földjén, az ország egysége szempontjából életbevágó veszedelmet jelentett, ha csupán a differenciáltabb közeletet és a társadalomtól akkoriban már élesen különvált államot tekintjük is. De jelentékenyen fokozta az újkori magyar határőrvidék súlyos problémájának jelentőségét az a különbség is, amely az Árpádoknak színmagyar szellemű országlása és a Habsburg uralkodóháznak a magyar nemzeti egyéniséget sokszor kevésbé megértő, a magyar nemzetállam helyett más államszervezési koncepciókat alapulvevő uralkodása között fennállott. Ezeknek a különbségeknek szemelött tartása nélkül az Árpádok katonai határőrvidékéről kielégítő képünk nem lehet.

Az egész képpel, amelyet az Árpádok idejében fennállott határvédelmi rendszerről fentebb megrajzoltam, figyelmet érdemlőnek látszó jellemvonásokkal kívántam szolgálni a Királyhágón túl eső magyar államterületek helyzetének a középkori fiatal magyar államban megítélés-

séhez. Ha nagy jelentősége volt a határvédelemnek az Árpádok idején nyugat felé, éppoly jelentős volt ez a feladat kelet felé is. Különbséget okozott a szervezés feladatainak részleteiben a kulturális fejlődési fok különbsége a Magyarországgal nyugaton és keleten határos területeket lakó népek között, de a határvédelem alapelvei elgondolásukban és megvalósításukban egyaránt azonosak voltak itt és ott.

Alapvető jelentőségű tanulság az elmondottakban, hogy a történeti tények ereje, nevezetesen az erdélyi részek földrajzi, politikai és katonai helyzete, nemkülönben a történeti erőviszonyok sok egyéb megnyilvánulása a honfoglalástól kezdve megszabta ezekre a területekre nézve a különleges szervezési és honvédelmi feladatokat. A tényeknek ezt az erejét nyomatékkel ki kell emelni, mert hiszen az önálló jogéletet élő Erdélyt hasonlóképpen a történelmi tények kényszerítő ereje hozta létre. Erdély jogtörténetére ez a kényszerítő erő mindvégig rányomja bélyegét.

IV.

Lássuk most már az államhatalom megszervezésének kérdését más vonatkozásokban is a Királyhágón túli részek szempontjából. Szólni fogok e tekintetben az Árpádok korában kialakult hercegség, illetőleg ifjabb királyság intézményéről.

Erekly Istvánnak a magyar helyhatósági önkormányzatról írt tanulmányában¹¹ idevonatkozóan a következőket olvashatjuk.

„A királyi család felnőtt férfitagjai és a nemzet – sőt addig, míg fia nem született – maga az uralkodó is egyaránt természetesnek találták, hogy a király az ő hatalmát felnőtt fítestvéreivel: I. Endre Bélával, – I. Endre fia: Salamon unokatestvéreivel, Béla fiaival, – Géza Lászlóval, – László Lamperttel, – s Kálmán Álmossal, – vagy pedig felnőtt fiával: III. Béla Imrével, – II. Endre Bélával – s IV. Béla Istvánnal megossza; hogy a királyt és az ifjabb királyt Szent István koronájával, a herceget diadémmal megkoronázzák s az ország területének kétharmada felett a király, – egyharmada felett pedig a herceg vagy az ifjabb király „teljes joggal” uralkodjék.”¹²

A hatalom megosztása – Kálmán király I. törvényének 12. fejezetéből következtethetően – vármegyék szerint történt és a maguk vármegyéiben egyfelől a király, másfelől a herceg egyaránt maguk végezték, illetőleg végeztették saját ispánjaikkal a közigazgatás és igazságszolgáltatás tennivalóit, mégpedig kivétel nélkül mindenkivel, még egymás embereivel szemben is. „A király hatalma a közigazgatás és igazságszolgáltatás szempontjából a herceg vármegyéire – és megfordítva a herceg hatalma a király vármegyéire ki nem terjedt; a király és a her-

ceg között a közigazgatásban és a bíraskodásban megnyilvánuló hatalom vármegyéik száma és területe arányában tényleg megosztott. S ugyanígy megosztott a hatalom a király és a herceg között a kormányzás terén is.” A herceg épúgy tetszése és legjobb belátása szerint nevezte ki és mozdította el ispánjait, udvari főembereit s hercegi személyét képviselő biztosait és utazó bíráit s e tényei, valamint az ispánjainak adott parancsok tekintetében „épp úgy az ő személye körül szolgálatot tévő nádorok, udvari ispánok, tárnokmesterek, főlovászmesterek, főkomornyikok, főasztalnokok, főpohárnokok és kancellárok befolyása alatt állott, mint a király; – a hercegnek tehát végeredményben épp úgy megvolt a maga – udvari főtisztviselőkből, püspökökből és ispánokból álló – udvara, törvénytevő széke és egyúttal kormánya, mint a királynak. De mindez csak az ország határain belül s a vármegyékre nézve állott; – a vármegyékhez tényleg nem tartozó területek tekintetében, valamint kifelé más államokkal szemben királyaink hatalma – a közigazgatás, igazságszolgáltatás és a kormányzás megosztása ellenére is – mint egységes hatalom jelentkezett.”¹³

Ennek az egységes hatalomnak megfelelően addig, míg a várbirtokok eltékozlása meg nem kezdődött, a birtokadományozás joga egyedül a királyt illette, a herceget csak külön királyi engedéllyel és királyainak a püspöki székek betöltése körüli jogai köztük és a hercegek közt soha meg nem osztattak.

Mindezt Ereky István tanulmánya részletesen kifejti. Az említetteken felül azt is kiemeli, hogy „az egység a magyar állam életének legfontosabb megnyilvánulásában: t. i. a jogalkotás terén is fennmaradt”, aminek tényét két bizonyítékkal látja igazolhatónak:

1. „egyetlen egy olyan – az egész hercegség területére kiterjedő – jogszabály sem maradt reánk, amelyet önálló törvényhozó gyanánt valamelyik herceg alkotott volna;”

2. „a ránk maradt dekrétumok valamennyien az egész királyság részére készültek s alkotójuk gyanánt még azon dekrétumokban is, melyek a király és a herceg egymáshoz való viszonyára vonatkozólag legtöbb adatot tartalmaznak; – t. i. Kálmán király dekrétumaiban – kivétel nélkül mindig a király szerepel; a hercegről mint a törvényhozó hatalom részeséről még említés sem tétetik.”¹⁴

A fentebb elmondottak alapján az árpádkori magyar hercegség intézményét röviden a következőképpen jellemezhetjük.

A királynak teljes mértékben fenntartott jogok kivételével a király és a hercegek közt a hatalom a terület és nem az ügyek természete szerint oszlott meg. Ez felel meg annak a kornak, amely a munkamegosztást csak kezdetleges formában ismeri az állam és társadalom életében és ahol a királyi hatalom decentralizációja révén keletkezett más

jogkörök is (püspöki és főesperesi, illetőleg várispáni joghatóság)¹⁵ a királyi hatalom egészének a személyes királyi jogokat nem érintő kicsinyített mását és nem annak szakszemponatok szerint bekövetkezett eloszlását tüntetik fel.

A hercegség intézménye ilyen állami és társadalmi rendben igen nagy mértékben függ a király egyéniségétől és a konkrét viszonyokat egyébként befolyásoló körülményektől. I. Endre kitűnő katona hírében álló öccsét, Béla herceget trónörökösként kijelölése mellett azzal hívja Lengyelországból haza Magyarországra, hogy az ország javai-ban még életében megosztoznak. Béla el is jött. I. Endre és ő „tanácsot tartván, az országot három részre oszták, melyből kettő a királyi felség tulajdona maradt, a harmadik a herceg birtokába bocsátatott. Bélának az ország északi és északkeleti része jutott... A Dunántúl, a Duna-Tisza köze és a Maros-vidék Erdéllyel Endrét uralta. Ország részében Béla teljes uralkodói hatalommal élt. Udvar-tartott, pénzt veretett, élvezte a várgazdaságok jövedelmét és kedve szerint adományozhatott. Bátyjának azonban feltétlen hűséggel hűbéres hódolattal tartozott.” I. Endre utóbb megszegte a trónöröklésre nézve öccsének, Bélának tett ígérését és utódjául fiát, Salamont jelölte ki, akit 1057-ben királlyá is koronáztattott.¹⁶ Béla később királlyá válik és királyi székében jeles tulajdonságokat árul el. Bátyjáról, Endréről, róla és magyar királyi trónra került fiaikról: Salamonról és Gézáról egyaránt tanulságos jellemzést tartalmaznak Hóman Bálint szavai:¹⁷ „Szomorú, hogy Árpád törzsének ezek a szép hajlásai kivirágzani nem tudtak és egymással vívott meddő küzdelemben pazarolták el nagyra hivatott alkotáserejüket. E küzdelem volt az oka, hogy a hanyatlásnak, a királyi hatalom süllyedésének minden jószándékuk és tehetségük mellett sem tudták teljesen útját vágni. Mégis mindent megtettek, ami képességeiktől tellett s az ő irányításuk mellett ment végbe az a lassú, de folytonos átalakulás, melynek eredményeként Szent István koncepciója és eszméi a század végére teljes diadalt arattak.”

Hogy ezekben a küzdelmekben a hercegség intézménye a királyi hatalom erejének és harcainak szeizmográfja volt és a herceg jogköre a küzdő felek hatalmához igazodva újra és újra lényegesen módosult, az több mint valószínű.

A legutóbbi mondottak állanak a most említett árpádházi királyok utódaira is. A királyi hatalmat, amely I. László (Szent László) alatt oly nagy mértékben megerősödött, jellemzi a hercegség hatalmának korlátozása Szent László alatt. „László első uralkodói cselekedete a herceg hatalmának korlátozása volt. Lampért öccsének megadta a hercegi méltóság díszét külön udvartartással és dús jövedelemmel, de idehaza és orosz földön szerzett tapasztalatain okulva, uralkodói hatalmat nem

adott neki. Országát osztatlanul, teljes királyi hatalommal vette birtokába.”¹⁸

Mindez arra is rá kívánja irányítani a figyelmet, hogy terület és a királynak fenntartott jogok szempontjából lehetett eltérés a különböző árpádházbeli királyok alatt a herceg jogosítványai tekintetében, de szakszempontok szerint bekövetkezett hatalommegosztásról szó nem volt.

Itt egészítem ki fejtegetéseimet a tizenharmadik század két adatával.

Az 1231-i úgynevezett második aranybulla megtartását II. Endre király már nem egyedül, hanem fiaival együttesen igéri és 1267-ben is a királyi szerviensek nem a királytól, hanem a három társuralkodótól, t. i. Bélától, mint Isten kegyelméből Magyarország királyától, Istvántól, mint atya jóvoltából Magyarország és Erdély ifjabb királyától és ifjabb Bélától, mint egész Szlavónia hercegétől kérik szabadságaik felújítását. Az ezt tartalmazó u. n. harmadik aranybullát a király, az ifjabb király és a herceg báróinak meghallgatása után a három társuralkodó együttesen adta ki.¹⁹

A két most ismertetett adat a fokozatos fejlődésnek egy-egy darabja. Ebben a fejlődésben „a király egyéni uralkodása... mindinkább háttérbe szorul, hogy helyét mindinkább a királyi család közös uralkodása foglalja el.”²⁰ A királyi hatalom egységét komolyan veszélyeztető formában jelenik meg ekként a hercegség (ifjabb királyság). A hatalomnak szakszempontok szerinti megosztásáról (szakszerű hatáskörmegosztásról) még most sincs szó; „az egyéni uralkodásnak... együttes uralkodássá való átalakulása” azonban „szükségképpen arra vezetett, hogy a királyi család minden befolyásosabb tagjának – köztük tehát a királynénak s az egyes hercegnőknek is, – meg voltak a maguk külön udvarai: külön nádorokkal, udvarispánokkal, tárnokmesterekkel, főasztalnokokkal, főpohárnokokkal, főkomornyikokkal, lovászmesterekkel és kancellárokkal, – s mindezen külön udvarok majd külön kormányok gyanánt szerepeltek azon vármegyék ispánjaival és püspökeivel együtt, akiknek területe az uralkodóház illető tagjának eltartására kijelöltetett – majd pedig beleolvadtak a király kormányába mint ennek kiegészítő részei.”²¹

Indokoltan láthatjuk ezekben a tényekben az erdélyi vajdaság és a szlavóniai, illetőleg horvát-dalmát bánóság kialakulásának a hercegség főtisztviselői méltóságának állandósulására visszavezethető alapjait.²² Elkerülhetlenné tette ezt a kialakulást az a tény, hogy az Árpádok korának népességi és közlekedési viszonyai mellett az egész magyar állam minden hatóságát egy központból irányítani és ellenőrizni nem lehetett.

A magyar király hatalmának a XIV. században bekövetkezett meg-

erősödése révén a hercegség eltűnt, de fennmaradtak az előbb említett bánóságok, illetőleg vajdaság. „A király kinevezte a neki tetsző egyéneket vajdává vagy ispánná²³ s erről értesítette az erdélyi országlakókat, hogy nekik engedelmeskedjenek, mint sajátmagának: a vajda és székely ispán... a király embere, a király személyes diszpozíciójától függő egyén volt, akit a király letehetett, újra kinevezhetett, amint ezt nemcsak az erőskezű Mátyás, de még a hatalomnélküli II. Ulászló is sikerrel megtette.”²⁴ Az ország egységét kifejező ugyanez a megerősödött királyi hatalom érvényesült a szlavóniai és a horvát-dalmát, továbbá az idők folyamán a magyar határvidéken keletkezett többi bánóságban is.

V.

Erdélyben a vajda, Horvát-Dalmátországban a bán tisztsége kifejlődésének a fent kifejtettek szerint egyaránt okszerű történelmi előzménye az ország területének megosztása a király és a herceg (ifjabb király) közt. Az ispán a királyi vármegyék területén a király, mint földesúr minden irányú helyettese és az eleinte kisebb, később mindinkább fokozódó jelentőségű közhatalomnak (katonai, igazságszolgáltatási, közigazgatási és pénzügyi jogköröknek) gyakorlója volt. A nádorispán tisztét az udvari magángazdaság vezetője kijelölésének szüksége alakította ki; a magyar királyság megalapításától meginduló fokozatos fejlődés során mind nagyobb jelentőségre emelkedik méltósága a közhatalomnak olyan megnyilvánulásaiban, amelyek eleinte közvetlenül a király személyéhez kapcsolódtak. Az ország területének hercegségekre bomlásával együtt jár, hogy a hercegek is kiválasztják legfőbb udvari tisztviselőjüket, aki a hercegség területén (Erdélyben, Szlavóniában és a horvát-dalmát részen) ugyanolyan jogokat gyakorol, mint a király legelső udvari főtisztviselője és helyettese: a nádorispán a király vármegyéinek területén, a szorosabb értelemben vett királyságban. Az ország közlekedési viszonyainak fejletlensége szerepüket már a magyar királyság első századaiban akkor is biztosítja, amikor Erdély, Szlavónia és a horvát-dalmát részek hercegi széke betöltetlen. A királyi hatalom ilyenkor sem érvényesülhetett úgy az országnak távolabb eső részein, mint a központhoz közelebb levő részekben. Az előbbieken a hercegi szék betöltésétől függetlenül jut szerephez a nádorispáni hatáskörnek megfelelően, sőt azt gyakran meghaladó mértékben Erdélyben a vajda és a horvát-dalmát országrészekben, továbbá Szlavóniában a bán méltósága. A szakszerű munkamegosztásnak előbb már érintett hiánya folytán a bán éppúgy mint az erdélyi vajda a hatásköre alá tartozó országrészekben a király, illetőleg a herceg javára gyakorolt magánföldesúri hatalom mellett a

köz hatalom minden ágát kezében tartja mint királyi (esetleg hercegi) főtisztviselő és tartományi főtisztviselői hatásköre ezen az alapon állandósul.

Werbőczy hármaskönyve I. részének 94. címében a következőket olvashatjuk: „Kik az ország igazi bárói hivataluknál fogva s kiket értünk ez elnevezés alatt? Hogy pedig a bárók tisztsége és elnevezése felől kétség ne támadhasson, jónak látom azok neveit ideiktatni. 1. §. Az igazi bárók tehát, kiknek neveit a végzeményekben és királyi megerősítő levelekben már régtől fogva be szokták iktatni, ezek: 2. §. Az ország nádora, az országbíró, Dalmácia, Horvát és Tótországok bánja, az erdélyi vajda és székely ispán, a szörényi bán, mert a macsói bánságot a törökök a mi időnkben megszüntették.”

Ezután a hármaskönyv idézett részében a többi országbárók felsorolása következik. Werbőczy tripartituma ekként megadja a báni és vajdai méltóság állandósulásának jogtörténeti igazolását.

VI.

A török uralomnak tovább fokozódó térhódítása és Horvátország legnagyobb részének Velence kezére jutása után a régi bánságok területéből megmaradt kis területen a Habsburgok katonai véghelyeket alapítanak, melyek többé nem a bán, hanem egy német tábornok hatósága alatt állanak. Ennélfogva csak a szlavóniai megyék egy részén és az unnai és kulpai részekben maradt fenn a báni tiszt, de itt is a valóságban a bécsi Hofkriegsrath irányítása alatt álló katonai igazgatás jutott uralkodó szerephez.²⁵

Erdélyben a fejlődés felveszi a különálló fejedelemség felállításához vezető azt az irányt, amelyről fentebb nyomatékkal kiemeltem, hogy Erdély különválását a magyar királyságtól, de általában Erdély történelmi szerepét a viszonyok kényszerítő ereje szabja meg.

A török hódítás kockára teszi a Krisztus utáni első évezred utolsó előtti századának végén a Kárpátok övezte területen keletkezett magyar állam egységes fennmaradását. Az ország sorsát féltő magyarság egy része a német segítségben, másik része a nemzeti királyságban keresi a magyar állam élete továbbfolytatásának lehetőségét. Szapolyai János, a hatalmas erdélyi vajda lesz az utolsó magyar nemzeti király. Fia, János Zsigmond Erdély első fejedelme.

Hogy az önálló Erdély pontosan mikor keletkezett, ezt határozottan megjelölni nem lehet, mert az önálló Erdély keletkezésének körülményei éppúgy magukon hordják – nagy nyomatékkal – a történelmi erők és ezek hatása alatt az ideálisan óhajtott helyett a lehetőnek a bé-

lyegét, mint Erdély önálló élete és későbbi sorsa. Alkudozások és tárgyalások egyfelől a magyar királlyal, másfelől a török portával, de nem egyszer más külföldi udvarokkal is, sűrű sorban követik egymást. Sokszor versengenek többen a fejedelmi hatalomért, sokszor dönti el a fejedelmi méltóság sorsát szultán vagy császár akarata. Mindebben Erdély szuverenitása sűrűn szenved csorbát; de nem egyszer lesz az erdélyi fejedelemség az európai politika fontos tényezője is.

Erdély a sajátos magyar történelmi fejlődésben és ezen belül a magyar jogfejlődésben mindenképpen olyan jelentős szerepet játszott és olyan fontos szolgálatokat tett, a magyar fajnak és a magyar kultúrának olyan reprezentánsa volt, hogy nagyon, de nagyon sokkal szegényebb lett volna a vér- és szenvedésáztatta magyar történelem nélküle.

Ezúttal nem írhatok bővebben mindarról, ami a legutóbb mondotakat nyilvánvaló módon igazolhatja. Szolgálatot igyekszem tenni az olvasónak azzal, hogy a jelen tanulmányomban felhasznált irodalom megjelölése után alább felsorolok olyan jelentős munkákat, ahonnan értékes tanulságokat lehet meríteni arról a három évszázadról, amelyben Erdély előbb mint önálló állam, majd pedig mint a Koronának közvetlenül alávetett tartomány folytatta életét.

¹ Bevezetés VII. 1.

² A középkori magyar államról fentebb elmondottak bővebb kifejtését a források idézésével együtt „Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai” című tanulmányomnak (Magyar Jogászegyleti Értekezések; új folyam XXII. kötet 119. füzet) 172–192. lapjain találja meg az olvasó.

³ Tagányi Károly: Felelet Erdélyi Lászlónak az árpádkori magyar társadalom történetének legkritikusabb kérdéseiről írt tanulmányára, az alábbiakban: Tagányi: Felelet, Történelmi Szemle 1916-i évf. 432. lap.

⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig 110. és 111. lap és A magyar nemzet története, I. kötet, 14. lap; v. ö. Tagányi felelet 432. lap.

⁵ Id. h.

⁶ Tagányi: Felelet 433. és 434. l.

⁷ Felelet 300–320., 409–448. l.

⁸ Váczai P.: A királyi serviensek és a patriomoniális királyság. 48–77. l.

⁹ Tagányi: felelet 427–428. l.

¹⁰ Tagányi: felelet 429–431. lap.

¹¹ Budapest 1908, Grill II. kötet 281–284. lap.

¹² Ereky: Id. m. II. kötet 280. l.

¹³ Ereky: Id. m. II. kötet 282. l.

¹⁴ Ereky: Id. m. 282–284. l.

¹⁵ L. erről bővebben Némethy I.: Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai, Magyar Jogászegyleti Értekezések, Új folyam, XXII. kötet, 119. füzet. 172–192. l.

¹⁶ Hóman–Szekfü: Magyar történet, I. kötet, 264. és 269. l.

¹⁷ Id. m. 292. és 293. l.

¹⁸ Hóman id. m. 292. és 293. l.

¹⁹ Ereky id. m. II. 288. lap.

²⁰ Ereky ugyanott.

²¹ Ereky id. m. II. 289. lap.

²² Ugyanígy Ereky id. m. II. 291. lap.

²³ Székely ispánná.

²⁴ Székfü Gyula: Serviensek és familiárisok 87. lap.

²⁵ A vajdai és báni méltóságról V. és VI. alatt kifejtettekre nézve I. Ereky id. m. II. 290–299. l., Werbőczy Hármaskönyv I. r. 94. cikk. Bev., 1. és 2. §., továbbá e sorok írójának már idézett jogászegyleti értekezése és a Gutenberg-lexikon 5. kötetében a 191–194. lapon Bán címszó alatt írt cikkét.

I.

A TANULMÁNY ALAPJÁUL SZOLGÁLT IRODALOM.

Erekly István: A magyar helyhatósági önkormányzat, Budapest 1908. Grill Károly könyvkiadóvállalata.

Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet I. kötet, Budapest 1929. Kir. Magyar Tudományegyetemi Nyomda.

Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen: Magyar Törvénytár 1540–1848. évi erdélyi törvények. A Corpus Juris Hungarici című sorozatos műben. Budapest, Franklin Társulat 1900.

Némethy Imre: Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam, XX. kötet, 119. füzet, Budapest, Franklin Társulat 1931.

Némethy Imre: A Gutenberg-lexikon 5. kötetében a 191–194. lapokon „Bán” címszó alatt írt rövid tanulmány.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában I–II. kötet. 2. kiadás. Budapest 1899.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900.

Szekfű Gyula: Serviensek és familiárisok. Budapest 1912.

Tagányi Károly: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire. Történeti Szemle 1916. évfolyam.

Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv 1913. évfolyam.

Váczai Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Budapest 1928.

Werbőczy István hármaskönyve.

II.

ERDÉLY ÚJKORI JOGTÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ IRODALOM.

Connert János: A székelyek alkotmányának históriája, különösen a XVI. és XVII. században. Németből fordította Balásy Dénes. Székelyudvarhely, Betegh Pál és Társa könyvnyomtató intézete. 1907.

Huszár Ferenc: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig (a Magyar Tudományos Akadémia által az 1915. évi ifjabb bojári Vigyázó Sándor-féle pályázaton dicsérettel kitüntetett tanulmány), Budapest, 1924. Attila-nyomda.

Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen: Magyar Törvénytár 1540–1848. évi erdélyi törvények. Magyarázó jegyzetekkel kíséri dr. Márkus Dezső. Budapest. Franklin Társulat 1900.

Szilágyi Sándor: Erdélyország története, tekintettel művelődésére, Pest. Heckenast Gusztáv, 1866.

Eckhart Ferenc: Erdély alkotmánya. Magyar Szemle. 1934 október. 206–214. lapok.

Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935.